

УДК 94-055.2(045)(47+57) «1939/1945» DOI: 10.26661/swfh-2018-50-042

Жінка та війна у мемуарах та оповіданнях її свідків й учасниць

О.А. Геча

*Житомирський державний університет ім. І. Франка,
gchaelena@gmail.com*

Ключевые слова:

просопографія, Раїса Рабинович,
Олена Ржевська, родина Рабиновичів,
Друга світова війна, жінка, спогади,
мемуари.

Статтю присвячено аналізу джерельної бази для створення просопографічного портрету жіночої частини родини Рабиновичів. В долі її представниць знайшли відображення як унікальні, так і типові явища, що супроводжували жінок під час війни. Основна увага зосереджена на аналізі спогадів дружини Леоніда Рабиновича (Волинського), Раїси Рабинович про її досвід в умовах евакуації протягом 1941-1944 рр., та мемуарах письменниці, перекладачки, Олени Ржевської (Каган). На основі джерел особового походження відображено роль жінки у часи війни на фронті, евакуації, в тилу.

Women and war in memories and stories of its witnesses and participants

O. Hecha

Zhytomyr Ivan Franko State University

Key words:

prosopography, Raisa Rabinovich,
Olena Rzhevskaya, Rabinovich family,
World War II, woman, memories,
memoirs.

The article is devoted to the solution of the actual problem – the analysis of the source base for the creation of a prosopographical portrait of the Jewish family of Rabinovich, especially, its female part. In this family representatives' fate, both unique and typical phenomena that accompanied women during the war were reflected: uncomfortable everyday life, constant malnutrition, various front-line hardships, including the problem of sexual violence. The main attention is focused on the analysis of the memories of the wife of Leonid Rabinovich (Volynsky), Raisa Rabinovich, about her experience in the conditions of evacuation during 1941 – 1944 in the Saratov region and Moscow. Peculiarities of life in evacuation is another area of research that needs its development, including the studying of women's stories. This material is used for the first time as a historical source. Also Elena Rzhevskaya's (Kagan) memoirs are analyzed. She was the writer, a military interpreter during the Second World War. The author describes his own experience of staying at the front near Rzhhev, her way to Berlin. Memories The writer's memories and published acts, testimony, pages of the Goebbels' and Borman's diaries, Hitler's correspondence and other documents allow to present the described events more fully and clearly. The role of women during the war on the front, in evacuation in the rear, based on sources of personal origin are reflected. It is proved that memories and memoirs are a valuable source for the study of women's everyday life during the Second World War, which allow us to create not only a prosopographical portrait of an individual family, but also to expand knowledge about one of the most dramatic periods of our history.

На сучасному етапі розвитку історичної науки особливого значення набуває метод колективної біографії (просопографія), який дозволяє реконструювати багатогранні аспекти життя та діяльності конкретної особи, групи осіб, родини, певних соціальних груп. Антропологізація історичної науки потребує актуалізації джерел, що містять просопографічну інформацію, та розвитку методологічних підходів для їх дослідження. Все більшою

актуальності набуває вивчення ролі пересічних осіб в історії, людини в контексті епохи. Як наголошують сучасні дослідники, просопографія є «першоосною генеалогії», це «шлях пізнання» унікальних неповторних особистостей, їх повернення «з небуття, із забуття» [1].

В Україні просопографію як метод створення колективної біографії почали застосовувати відносно недавно. Так, В. Щербак, досліджуючи

соціальне обличчя українського козацтва, висвітлив біографії найтипівших представників цього соціального стану українського суспільства в різні періоди, використовуючи критерії походження, майнового становища, занять й стилю поведінки [2]. У дисертації Т. Березовської висвітлено колективний портрет одного з найвизначніших українських родів [3]. Просопографічний аналіз роду Даниловичів на рівні дисертаційного дослідження здійснив О. Цілуйко, з'ясувавши основні генеалогічні факти біографій представників роду, його національну та релігійну належність, визначивши склад та шляхи формування його клієнти [4]. Ґрунтовний аналіз джерельної бази подібних досліджень на конкретному прикладі здійснила О. Гураль. У дисертації проаналізовані комплекси джерел різних типів і видів, запропоновані їх класифікації, акцентована увага на інформаційних особливостях кожного виду джерел, обґрунтована доцільність їх застосування [5]. Головною причиною збільшення інтересу до окресленої тематики в Україні на початку ХХІ ст. стало відкриття архівів, доступ до матеріалів, які раніше були закриті для дослідників, посилення уваги до методу усної історії [6].

Друга світова війна та її жіночий досвід належить до тих історичних подій та періодів, які потребують досліджень крізь оптику просопографії. Першим поступом на шляху гендерного дослідження подій 1939 - 1945 рр. стало проведення конференції «Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства». Серед її учасників: О. Кісь, Т. Пастушенко та інші дослідниці проблематики [7]. Гендерні виміри Голокосту серед інших проблем, вивчають М. Гон [8], А. Подольський [9].

Доля значної більшості єврейських родин, що мешкали у довоєнний період на території УРСР, позначена високим ступенем трагізму. Пов'язується цей факт як із наслідками Великого терору 1937-1938 рр., так і значно більшою мірою, Голокостом. На щастя, певний відсоток євреїв встигли евакуюватися як самостійно, так і з підприємствами. Особливості життя в евакуації складає ще один напрямок досліджень, що потребують свого розвитку, у тому числі й у сенсі вивчення жіночих історій. Помітний відсоток євреїв, серед яких і жінки, брали участь у Другій світовій війні.

Одним з родинних просопографічних портретів, дослідження яких набуває особливої актуальності, є портрет родини письменника, мистецтвознавця й художника Леоніда Наумовича Волинського (Рабіновича). Представники родини

залишили помітний слід в історії ХХ ст. У травні 1945 р. Леонід Рабінович брав активну участь у пошуках полотен Дрезденської картинної галереї. Тривалий час його ім'я залишалось фактично напівзабутим як у СРСР, так і на Заході. Справа у тому, що зміст політики Радянського Союзу щодо німецьких культурних цінностей, їх подальшої долі, тривалий час мав досить неоднозначний характер.

До війни родина Рабіновичів проживала у Житомирі та Києві. Його батьки та частина родичів загинули у Бабиному Яру. Дружина, донька та інша частина родичів встигли евакуюватися. Саме жінки залишили спогади та мемуари, які дозволяють дослідити різні моделі поведінки жінки-єврейки в умовах війни.

У запропонованому матеріалі, серед джерел ключове місце належить спогадам дружини Леоніда Рабіновича (Волинського) Раїси Рабінович, які охоплюють період з кінця 20-х – до сер. 60-х рр. ХХ ст. Не менш важливими джерелами є автобіографічні твори Олени Ржевської (Каган), другої дружини рідного брата Л. Волинського – Ісаака Крамова (Рабіновича). У травні 1945 р., в якості перекладача, вона брала участь у пошуках тіла Гітлера і Геббельса, у розслідуванні обставин їх самогубств, була членом секретної групи з трьох осіб, створеної за особистим наказом Сталіна.

Актуальність дослідження мемуарів жіночої частини родини Рабіновичів обумовлена декількома факторами. Саме в мемуарному творі жінка може вільно виразити себе. Саморозкриття в реальному часі виглядає надзвичайно привабливо. Складна психологічна і світоглядна картина світу кожної жінки вимагає саморефлексії, письмове вираження якої в мемуаристиці найбільш ефективно. Процес збору документальних свідчень про долю жінок у роки Другої світової війни має на меті, перш за все, вивчення саме жіночого досвіду війни, відтворення середовища й умов їх проживання в непростих тилкових, фронтових, та в умовах евакуації. Жінки родини Рабіновичів не склали винятку, адже їм довелося перенести всі тяготи війни, про які вони залишили спогади як у вигляді мемуарів, так і художньої прози.

Перевагами мемуарних джерел жінок родини Рабіновичів є те, що вони допомагають відтворити колорит епохи середини ХХ ст. у Радянському Союзі, дають змогу відчувати відношення до суспільних подій з боку різних груп населення (військовослужбовців, селян, інтелігенції тощо), відновлюють факти з життя власної родини, не зафіксовані в жодному іншому джерелі, доповнюють різні джерела. Серед недоліків можна відзначити авторську суб'єктивність та тенденційність, помилки

пам'яті та складність у визначенні міри достовірності джерел, на які посилаються автори.

Історія ще не знала такої масової участі жінок у збройній боротьбі проти нацизму, яку продемонстрували жінки у роки Другої світової війни. Їм довелося відмовитися від проявів своєї жіночності [10, с. 388]. Про це писала Олена Каган, яка після війни, задля отримання можливості друкувати власні твори й спогади, змушена була (в умовах розгорнутого державного антисемітизму), змінити єврейське прізвище на літературний псевдонім Ржевська.

Військові мемуари чоловіків, особливо у радянському випадку, як правило, містять стандартний «джентельменський набір» – участь у бойових діях, іноді – характеристики зброї, демонстрація власних заслуг, партії та уряду, лідерів держави. Жіночі мемуари, особливо у випадку, коли сама жінка була на фронті, вже за визначенням передбачають більш високий емоційний градус та напругу. Однак, знайомство з такими мемуарами, як правило, викликає сумніви – чи завжди їх автор була до кінця щирою, описуючи війну та свою участь у ній?

Більшість жінок під час війни перебували не на фронті. Це були або умови окупації, або ж евакуація. Перебування у тилу також пов'язувалося із значними фізичними й морально-психологічними навантаженнями на жінок. Жінки змушені були поступово перебирати на себе чоловічі функції, виконувати роботу, яка у мирний час їм не притаманна. В умовах війни постать жінки завжди трагічна. Жінка психологічно та фізично несла більшу відповідальність за дітей і старих, які залишилися у неї на утриманні.

У випадку дружини Леоніда Волинського, Раїси Рабінович, мова йшла про відповідальність за п'ятьох осіб – власну матір, доньку Віру, якій було шість років, двоюрідну сестру з донькою та її матір'ю. Саме у такому складі члени родини змогли евакуюватись із Києва до Саратова, а потім до Москви. Раїса Рабінович змогла забезпечити евакуацію родини на Схід, й відповідно, взяла на себе вирішення всіх повсякденних проблем. Пошук житла, продуктів харчування, оформлення документів у чужих містах, підтримка зв'язку через листування із родичами, піклування та лікування близьких – ось неповний перелік обов'язків, які додатково лягли на її плечі в евакуації. Основна ж робота вимагала виключно фізичної праці на «трудоному фронті» – жінок відправили грузити пісок для будівництва аеродрому в містечку Аткарськ Саратовської області. За дітьми приглядали бабусі. Теплого одягу не було, ночу-

вали у бараках з нарами, вкритими солом'яною. До того ж, до Р. Рабінович почав залицятися начальник, який обіцяв їй посаду особистого секретаря, у разі, якщо вона погодиться на інтимні стосунки. Раїса вирішує тікати до Саратова, не дивлячись на те, що існувала загроза арешту на шість місяців. Рідні тимчасово залишалися в Аткарську, у маленькій кімнатці, де дорослі спали на підлозі, а діти – на валізах.

У кінці листопада 1941 р. Р. Рабінович змогла влаштуватися до евакуйованої до Саратова московської організації «Нафтогаззйомка» інженером хімічної лабораторії, й отримала прописку у гуртожитку. Це дозволило забрати рідних до себе. Її чоловік, Л. Рабінович протягом двох з половиною років вважався зниклим безвісти. У спогадах жінка неодноразово згадує розмір власної зарплатні, й розповідає про вартість тогочасних грошей: «Отримували допомогу на дитину у розмірі 200 крб, що відповідало 200 г вершкової масла, заробітна платня складала 700-800 крб у місяць» [11]. Ціни були дуже високі: буханець хліба – 100 крб, 1кг картоплі – 100 крб. Ще отримували картки, за шкідливість праці додавали 1 л молока [11].

Наступний епізод ілюструє взаємодопомогу людей в евакуації у найтяжчі періоди життя – під час хвороби. На початку 1942 р. був отриманий наказ про реевакуацію організації «Нафтогаззйомка» до Москви. Москвичі отримали виклики, а Р. Рабінович вирішує їхати до Ташкенту, де жив брат Л. Рабіновича, письменник І. Крамов (Рабінович). Він переніс складну операцію на легенях, а тому був звільнений від служби в армії. Переїзд до Ташкенту довелося відкласти, перш за все, через зараження на тяжку хворобу – черевний тиф. У важкому стані Р. Рабінович змогла доїхати до Москви і потрапила до лікарні. За спогадами, їй призначили додаткове харчування – яйце, шматочок цукру і шматочок масла, якими вона змушена була ділитись із рідними. Р. Рабінович згадує, що у такі скрутні моменти їй допомагали добрі люди – маму і доньку по черзі брали до себе співробітники лабораторії, поки вона перебувала у лікарні. Незабаром від І. Крамова із Ташкенту прийшов лист з адресою його тітки Віри Кіндратівни, яка проживала у Москві, й забрала їх до себе. Разом жінки із дітьми змогли пережити весь період евакуації.

Ввечері 6 листопада 1943 р. (у день звільнення Києва) Р. Рабінович отримала телеграму від тітки Гізи із Ленінграда про те, що її чоловік Л. Рабінович живий, шукає родину, й проходить перевірку після полону у Полтавській області. Такі

новини вселяли надію на повернення до звичного, довоєнного життя.

Олена Ржевська, яка була дружиною рідного брата Леоніда Волинського, Ісаака Крамова (Рабіновича), після війни описувала свій досвід перебування на фронті у літературних творах та мемуарах. Шлюб із І. Крамовим був другим, її перший чоловік, поет Павло Коган, під час війни очолював розвідгрупу та загинув під Новоросійськом. Її рідні, зокрема мати та молодший брат, опинилися в евакуації у Бугуруслані Оренбурзької області.

Для молодшої жінки, яка походила із родини гомельського юриста, що на початку 20-х рр. ХХ ст. переселилась до Москви, й до початку війни навчалась на філологічному факультеті Московського інституту історії, філософії та літератури, новий життєвий досвід пов'язувався із війною та фронтовим побутом. У творі «Ближні підступи» вона описувала важку працю жінок під час війни. «І весь час поряд неймовірно зусилля селян, переважно жінок – відтворити, виростити щось для життя, врятувати худобу, зберегти житло» [12, с. 256]. Описуючи побут сіл в умовах війни, вона згадує про відсутність електрики, радіо, не оминає й традиційну проблему – практичну відсутність доріг.

Жінки місцевих сіл мали ще довоєнний досвід виконання «чоловічої» роботи, такої зокрема, як косіння. Звичною справою для чоловіків у довоєнний період були так звані «відхожі промисли», що дозволяли отримувати додаткові підробітки. Тому переважна більшість не лише «жіночої», а й суто «чоловічої» роботи перекладалась на плечі жінок. Ознакою воєнного часу стало виконання функцій тяглої сили. «Впрягалися по десять чоловік, у борону по п'ять чоловік, й обробляли землю. Жінки з іронією порівнювали себе з кінми» [12, с. 277].

Раціон харчування містив такі компоненти: лободу, конюшину, льон, кропиву. Всі ці дикі рослини парили, сушили, товкли. Іноді змушені були вживати в їжу й мох, що, як згадує у творі Олена Ржевська, було найжахливішим. Зустрічаємо на сторінках книги й рецепт хліба воєнного часу: пропарені в печі буряки пропускали через м'ясорубку й додавали борошно. Такий хліб був гарним, навіть чудовим. Однак, головний інгредієнт – борошно, швидко закінчилось [12, с. 264].

Гендерна роль жінки передбачає її природне прагнення сприяти продовженню людського роду, а не участі у його знищенні. В умовах війни жінка потрапляла до психологічної пастки, опиняючись перед необхідністю розв'язання дилеми

щодо виконання біологічної (материнської) та соціальної (солдатської) функції або ролі.

Як згадує у своїх мемуарах О. Ржевська, на фронті жінки мріяли про мирне, розмірене життя. Вона пояснювала огрубіння жінок війни не лише відсутністю елементарних побутових умов. Головна проблема, на думку мемуаристки, полягала у відсутності «простого жіночого клопоту». «А війна жінкою заволодіти не може, тільки чоловіком. І у душі у неї безлад, неприкаяно, тільки не кожен зрозуміє» [12, с. 281]. Старші жінки стверджували, що у них змінився характер. Мовчазні ставали говіркими, й навпаки. Дівчина-снайпер, яка воювала із О. Ржевською, стверджувала, що вони вимушено стали людьми війни. Жінок-снайперів турбувала проблема тривалого перебування на холодній землі у будь-яку пору року в очікуванні ворога, що загрожувало застудами й можливою безплідністю.

Бойова тематика займає незначне місце у спогадах і записках О. Ржевської. Головним змістом жіночих розмов під час затишшя, попри війну, було кохання. Веселі, смішні, іноді безглузді історії, жарти цінувалися найбільше [12, с. 263]. Були періоди, коли вдавалося потанцювати під гармонь, позалицятися, якщо подібні дії були взаємними. У протилежному випадку, як згадує мемуаристка, жінки винаходили різні способи аби уникнути домагань з боку чоловіків, переважно втікали [13].

Жінки, як правило, залишалися наодинці з фронтовою повсякденністю. Весною було особливо важко, коли танув сніг, розбухали валянки, вода затоплювала траншеї й бліндажі. За спогадами, кожного ранку вибирали по сорок і більше відер води. Дошкуляли щури та миші, які бігли із помешкань, що згоріли. Денного світла у лісах було мало, й багато людей страждали авітамінозом, «курячою сліпотою». Відсутність хліба, сухарів, й просто голод були постійними супутниками військових.

Автор мемуарів відома тим, що працювала перекладачем у складі 30-ї армії, під час штурму Берліна брала участь у пошуках та упізнанні тіла Гітлера [14]. Подібна посада відкривала доступ до важливих німецьких та радянських документів періоду війни та післявоєнного часу. Серед документів зустрічались й такі, в яких містилась інформація про вивезення дівчат й жінок на роботу до Німеччини. У мемуарах О. Ржевська згадувала про один з найбільш таємних німецьких документів, надісланих штабом радянського фронту для ознайомлення. Документ від 20 квітня 1942 р. під назвою «Програма головного уповноваженого з

використання робочої сили», підписаний комісаром з робочої сили в управлінні чотирирічного плану (1942-1945 рр.) Ф. Заукелем. У ньому зазначалось: «Для того, щоб відчутно розвантажити від роботи вкрай зайняту німецьку селянку, фюрер доручив мені доставити у Німеччину із східних областей 400-500 тисяч добірних, здорових і міцних дівчат [12, с. 248]».

У спогадах О. Ржевська наводить цікавий епізод про полоненого німця, допит якого перекладала. Завдяки цьому епізоду маємо можливість відстежити типові локації та переміщення німецьких військ, й відповідно солдат, їх настрої, думки, переживання. На початковому етапі війни, його служба проходила у Франції, й полягала в охороні полонених. Участь у поході до Росії асоціювалась у нього із зимою (до речі, зима 1941-1942 рр. за метеорологічними спостереженнями належали до одних з найбільш суворох у ХХ ст.) болотами, партизанами. Два тижня перебування на передовій загострили його сумніви щодо доцільності участі у війні. Найбільше в цій ситуації його турбувала відповідь на питання: «яка йому та його родині вигода від того, якщо його вб'ють». Цей німецький вояк не належав до професійних військових, адже був солдатом, й до війни працював столяром. Як не парадоксально це звучало, але його тішив факт перебування у полоні, а ще більше – розмова з жінкою у військовій формі. Він був переконаний, що жінка за таких особливих обставин – це добрий знак. Тому сподівався на милосердя й був готовий співпрацювати. Однак питання, яке він поставив перекладачці: «Чи Ви, фрейлін, не австрійка, так схожі!», а особливо відповідь на нього: «Ні, не австрійка. Єврейка!» [12, с. 288], значно зменшила його оптимізм. Автор мемуарів згадує, що полонений так опустив голову, ніби одразу готовий був нести найсуворіше покарання.

Після закінчення війни О. Ржевська повернулася з Берліна до Москви, й стала писати. Пережите під час війни не відпускало жінку, змушувало знову й знову подумки повертатись до нього. Упродовж усієї війни вона вела фронтові зошити, матеріал яких й став основою для написання мемуарів та художніх творів. Побіжні нотатки, уривки діалогу, замальовки служили заготовками до оповідань. Перший цикл «Під Ржевом», який О. Ржевська віднесла до редакції журналу, не при-

йняли до друку. Мотивували відмову тим, що розповіді сумні. Побут війни, про який вона писала з відвертим натуралізмом, не був тією темою, що могла зацікавити «товсті» літературні журнали післявоєнного періоду. Фактично одразу після завершення війни, почали формувати її героїчний образ, в який не вписувались проблеми й негаразди буденного. В таких умовах розраховувати на публікацію творів, які могли погіршити героїчно-позитивний імідж радянської перемоги було складно. Саме тому О. Ржевська залишила на деякий час цю тему. Однак почала писати повісті про життя без війни, хоча й нею перешаровані: «На новому місці» (1955 р.), «Через багато років» (1958 р.) [14]. І тільки у 1961 р. вона опублікувала збірник «Весна у шинелі», до якого увійшли переважно розповіді і записки військового перекладача. [14]

Спогади письменниці в поєднанні з опублікованими актами, показання, сторінки щоденників Геббельса, Бормана, листування Гітлера та інші документи дозволяють повніше і виразніше уявити описувані події [15]. Останньою збіркою Олени Мойсеївни Ржевської стала її автобіографія «За плечима ХХ століття». Своєрідність збірки полягає в тому, що О. Ржевська акцентує увагу на достовірності, майже фактографічній точності свого твору, насичує розповідь деталями, які визначають хронологію твору, що іноді порушується. Тим самим мемуаристика підкреслює об'єктивно-описову сторону мемуарів.

Отже, мемуарна та художня література, усна історія є цікавим та важливим історичним джерелом, яке може використовуватися істориками для аналізу певної епохи. У нашому випадку йдеться про період Другої світової війни, окремі епізоди якої потребують подальшого вивчення. Зокрема, йдеться про жіночі досвіди цієї війни, пов'язані зі значними фізичними та морально-психологічними навантаженнями, які лягли на жіночі плечі як у тилу, так і на фронті, невлаштованим побутом, постійним недоїданням, фронтовими тяготами різних форм та проявів, серед яких й проблема сексуального насилля. Названі джерела традиційно містять суб'єктивно-емоційне забарвлення. Історик доводиться відокремлювати «зерна від плевел», однак, у цілому, подібні джерела наповнюють історію живими людьми, їх досвідом та життєвими враженнями.

Джерела та література

1. Сахаров И. В. Просопография как первооснова генеалогии. Лекция на обучающем педагогическом семинаре «Генеалогия и история семьи» (Казань, 24 – 26 сентября 2007 г.). URL: [http://ru.news.rnbinfo/2007/9 – 2.pdf](http://ru.news.rnbinfo/2007/9-2.pdf) (дата звернення 28.02. 2018 р.).
2. Щербак В. О. Українське козацтво: формування соціального стану: Друга пол. XV – XVII ст. / Віталій Щербак. – К.: Видавничий дім «KM Academia», 2000. – 300 с.
3. Березовська Т. В. Рід Аркасів: просопографічний портрет на історичному тлі доби: дис. ... канд іст. наук: спец. 07.00.01 – історія України / Т. В. Березовська. – Одеса, 2003. – 208 с.
4. Целуйко О. П. Рід Даниловичів у кінці XVI – на початку XVIII ст.: історико-генеалогічне дослідження: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / О. П. Целуйко. – Львів, 2003. – 18с.
5. Гураль, О.В. Джерельна база просопографічного портрета родини Старицьких (40-і рр. XIX ст. - поч. XXI ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук, спец.: 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / О. В. Гураль – К., 2014. – 20 с.
6. Трембіцький А. М. До проблеми створення колективної біографії родини Сіцинських-Чехівських-Сичинських-Шандор / А.М. Трембіцький // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія, 2010. – Вип. 18. – С. 247-255.
7. Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: Гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: [зб. наук. статей / за наук. ред. Г. Грінченко, К. Кобченко, О. Кісь. – Київ: ТОВ «Арт-книга», 2015. – 336 с.
8. Гон М. М. Жінки в час Голокосту: долі, поведінка та гендерні (не)рівності / М. Гон, Н. Івчик // Голокост і сучасність. – 2016. – № 1. – С. 9-49.
9. Подольський А. Ю. Єврейські жінки України в добу Голокосту та нацистської окупації (1941–1944): спроби дослідження трагічної долі / А. Подольський // Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні. – 2015. – С. 219–230.
10. Кісь О. Навчаючи спогадами: жіноча історія у освітньому процесі. Рецензія на [Pet, Andrea and Berteke Waaldijk (eds.) Teaching with Memories: European Women's Histories in International and Interdisciplinary Classrooms. Galway: Women's Studies Center, National University of Ireland, 2006. 207 p.] // Схід-Захід. Історико-культурологічний збірник. Вип. 11-12. Спеціальне видання: Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях / За ред. В.Кравченка та Г.Грінченко.– Х., 2008. – С. 385-390.
11. Спогади Раї // Леонид Наумович Волынский. Жизнь и творчество. URL: <http://zwinger.it/> (дата звернення 27.02. 2018 р.)
12. Ржевская Е.М. За плечами XX век. / Елена Ржевская – М.: АСТ: Астрель: Полиграфиздат, 2011. – 640 с.
13. Стяжкіна О. В. Жінки України в повсякденні окупації: відмінності сценаріїв, інтенції й ресурси виживання. / О.В. Стяжкіна. URL: [http://shron1.chtyvo.org.ua/ ... Olena/_Zhinky_Ukrainy_v_povsiak...](http://shron1.chtyvo.org.ua/Olena/_Zhinky_Ukrainy_v_povsiak...) (дата звернення 18. 02. 2018 р.)
14. Елена Ржевская – биография, книги, отзывы, цитаты. URL: <https://www.livelib.ru/author/103581-elena-rzhevskaya> (дата звернення 16. 02. 2018 р.)
15. Ржевская Е.М. Берлін, май 1945: Записки военного переводчика. Рассказы / Елена Ржевская. Переиздание. – М.: Моск. рабочий, 1986. – 320 с.